

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРОК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 1

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
1894–1907



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2002

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
суспільно необхідних видань*



*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 1:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)

Пояснення слів, мовна редакція текстів М.Грушевського – Олександр РИБАЛКО
Переклад з російської статей зі збірника
«Освобождение России и украинский вопрос» – Іван СВАРНИК
Переклад висловів з латинської, грецької,
польської, німецької, французької – Мирослав ТРОФИМУК



Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-224-4 (т.1)

© Інститут української археології
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2002
© Видавництво «Світ», дизайн
та художнє оформлення, 2002



**ВСТУПНИЙ ВИКЛАД З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ РУСІ,
виголошений у Львівськiм унiверситетi
30 вересня 1894 р.**

Шановна громадо!

Розпочинаючи курс історії Русі, я звертаюся гадкою до того факту, що нашому давньому книжникові київському здавався першим виступом Русі на історичну арену:

"Наченшю Михаїлу царьствовати, нача ся прозывать Руская земля. О семъ бо увѣдахомъ, яко при семъ цари приходиша Русь на Царьградъ, якоже пишеть въ лѣтописани Грѣцкомъ" — себто за Михаїла з'явилося ім'я Русі, а се ми знаємо тому, що за сього царя приходила Русь на Царгород¹. Так що той невідомий нам на ім'я автор "Повісті временних літ" до сього часу відносить не тільки першу звістку, а й самий початок Русі яко нового фактору в державнім житті народів східнослов'янських.

Але звернімось до свідка того знаходу, що його бачив на власні очі. Ми маємо казання, що виголосив патріарх Фотій з поводу того знаходу, і його обіжник з поводу охрещення русів, і от що він тут каже про русів: народ, про якого так часто балакано, народ, що переважає інших в жорстокості і в охоті до морду, себто звана Русь, що, підбивши під себе своїх сусідів і з того загордувавшись, на Ромейську державу зняла руки..."²

Сі слова жадним чином не можуть прикладатись до першого виступлення народу на арену політичного життя, вони натякають на довгий попередній період громадської і державної еволюції. І справді, слова Фотія не стоять одиноко, ми маємо вже тепер серію відомостей з IX в., що доводять нас до такого ж виводу.

Така звістка в житті Георгія Амастридського з I полов[ини] IX в. про нахід в кінці VIII або в початку IX в. на Малу Азію "народу Русі, як всім відомо, найжорсток[іш]ого, немилосердного і цілком без ніякої ласки до

¹ "Іпат[ська] літоп[ись]", вид[ання] 1871 р., с. 10; див. справедливі уваги про переклади сього тексту у Гедеонова — "Варяги и Русь", II, 459.

² Текст, напр., у Куника, "Berufung der schwedischen Rotsen", II, 335.

людей"; отже, Русь і тут виступає яко нарід добре відомий. До того ж часу належить похід князя руського Бравлина на Сурож в Криму¹. Не зачіпаючи хакана Русі, що послав 839 р. своїх послів в Візантію, бо за нього ведеться велика суперечка, я звернуся ще до звістки іншого типу, з історії культурної, до оповідання араба Ібн-Хордадбе про торгівлю руську; воно писано, як доводять новіші студії, перед 850 р., і в ньому читаємо, що "купці з Русі, народу слов'янського", їздили тоді з найдалек[іш]их країв слов'янських на Чорне море й возили крам в Візантію, а Доном та Волгою їздили в Ітиль (сучасну Астрахань) і по Каспійському морю, а часом на верблюдах возили крам в Багдад².

Ці відомості, в цілості взяті, свідчать, що комплекс народів слов'янських, з Руссю на чолі, що надала йому своє ім'я, вже пережив перед тими часами процес свого державного сполучення, мабуть, не короткий, вступив вже в культурні зносини не тільки з близькими сусідами, а і з далекими краями, коротко — мав за собою тоді вже політично-громадську й культурну минувшість.

Не інакше. Археологічні розвідки народів руських на їх сучасних оселях не знаходять, як тільки в стані вже значно високої культури. На сих оселях вони мали попередників в культурнім житті з інших народів, з інших рас, що пережили довгий період початкової культури, яка сягає найдавніших часів, часів давнокам'яних (палеолітичних). Та давня раса не щезла, вона мешкала разом з слов'янськими приходнями і злилась в одну націю з ними. Коли прийшли руські слов'яни в свої нові оселі, ми не маємо ще певних дат, і над різними гіпотезами довго було б застановлятися; певні історичні звістки сягають VI в. по Христі. Докладніші відомості маємо про їх стан культурний. На основі порівнянної філології доводять, що слов'яни ще в часі побуту на своїй арійській правітчині дійшли вже значної культурності, знали метали, обробляли землю, держали худобу й мали деякі інституції громадські. Археологічні розвідки свідчать, що перед Христом народи руські мали вже майже увесь той круг ремесел, що і пізніше, вони знали майже всі роди хліба, всі роди господарської худоби, здобували і обробляли металічну руду, мали певні початки штуки (напр[иклад], в виробках металічних), потреби комфорту й розкоші.

З сим всім зв'язані були зносини торговельні з іншими народами. Географічне положення дало Русі дуже вигідне становище щодо зносин культурних; якби не перешкоди, вона могла б бути незвичайно важним з погляду

¹Тексти житій в "Летописи занятий Археограф[ической] комиссии" (петербурзької), т. IX, с. 66 і 100, і передмова, с. 82, 93–94, 289.

² Нове видання "De-Goeje-Bibliotheca geograph. arabicorum", VI; про час написання гл[яди:] "Летоп[ись] зан[ятий] Арх[еографической] ком[иссии]", т. IX, перед[мова] 131.

культурно-історичного пунктом, де стикалися течії з Далекого Сходу, з півночі, з германсько-романського Заходу і тієї надзвичайно цікавої амальгами християнських, класичних і східних елементів, яку дає Візантійщина. Я проминаю тут багаті скарби римські, бо хронологічно вони попереджають зазначений вище час, хоч мені особисто здається зовсім певним, що маємо тут пам'ятки зносин русько-слов'янських; переходжу до Сходу. Територія давньої держави руської дає велику силу надходок монети орієнтальної — з Туркестану і каліфату Арабського, з віків VIII, IX і X. Сі скарби, порівняні з відомостями джерел писаних, переважно арабських, запевняють існування інтенсивних і широких зносин у народів руських з краями східними. За зносини з Візантією найкращими свідками будуть трактати київських князів з Візантією в X в., трактати власне торговельні, що самим змістом посвідчують, як широкі і дужі були ті зносини; пригадаємо хоч би той уступ в трактаті 907 р., де купцям руським заборонено вступати з свого передмістя до Константинополя партіями більше 50 мужів разом¹. Зносини з Північчю тривали дуже довго й стало; "путь із варяг в греки" київському книжнику XI в. здавався чимсь давнім (і так воно власне й було), і ці зносини держалися довго й потім; про них оповідають скандинавські саги і мовчки притакують київські монети на Балтійським помор'ї. За зносини з західними народами й державами ми маємо згадку вже в такого мандрівця з X в. Ібрагіма ібн Якуба: він повідає, що "з Краква (себто Кракова) в Прагу ходили з крамом руси і слов'яни"², але докладні і ширші відомості за ті зносини ми маємо вже з XI—XII в.

Під впливом тих ріжних культур на основі слов'янській вироблялася оригінальна і багата, зазначена характерними, своєнародними ознаками культура руська княжого періоду. Той чи інший вплив брав перевагу часами, але нігди не підлягала вона йому пасивно. В раніші часи на тім терені панував переважно вплив східний, ірансько-алтайський, який дає себе знати найбільш виразно в культурі так званій скитській; з хрестом переважає інший вплив, візантійський. Імпонувала Русі багата матеріальна культура Візантії, зложена з елементів античних і східних, і ще більше — переховані там скарби духові. Як справедливо висловився один історик, духова робота на тогочасній Русі — розуміючи тут вищі її верстви — головним чином уложила в переймання Св. Письма³. Література патристична, агіографічна і апокрифічна стає головним джерелом освіти й культури; письменство сербів і болгар, що попередили нас на цілий вік в тій знаємості і придбали вже значну колекцію перекладів, полегшило нашій громаді приступ до того нового

¹ "Пат[ська] літоп[ись]", с. 18, з сим порівняти оповідання Константина Порфірородного про ватаги купецькі з Києва до Константинополя — "De administr. imperio", с. IX.

² "Известия Ал-Бекри", вид[али] Куник і бар[он] Розен, 49.

³ Хлебников, "Общество и государство в домонгольский период", 1, 360.

джерела, з якого Русь почала черпати обома руками. Письменство зливається з ідеєю побожності, спасення, і під сим впливом виробляється справжній культ книги, що виявляється виразно, напр[иклад], в запитанні: чи можна ступити на письмо, хоч би літери були так стерті, що годі й прочитати?

Щодо результатів і розповсюдження сеї духової роботи, то тут заходить немала суперечка. Виходячи з деяких слів літописі, а ще більше з звісток Татищевського зводу літописного, деякі вчені приходили до виводу, що просвіта в Давній Русі стояла не нижче, а може, й вище, як в Європі Західній, що шкільництво було добре уряджене й широко розповсюджене. Але дати, на яких сі виводи оперто, викликають справедливий скептицизм. Не поділяючи оптимістичних поглядів на стан шкільництва, не можна заперечити, що книжна просвіта була розповсюджена доволі широко, і поруч з людьми письменними тільки, "почитателями книжними", подибуємо ми не раз тубільців, які перейшли вищу, риторичну науку, що була вінцем тогочасної візантійської освіти; пригадаймо Іларіона, Кирила Туровського та такі писання, як похвала князю Рюрику (в "Літоп[исі] Київській"), казання про св. Климента, новознайдене посланіє митроп[олита] Кліма. Через грецьке теологічне письменство доходило до наших людей щось і з класичної освіти. Галицький літописець цитує Гомера, хоч не дуже вдатно, а митроп[олит] Клим писав "от Омира, и от Аристо[те]ля, и от Платона"¹. Як узяти найвищі точки тогочасної духової культури, то треба признати за нею високу вартість; такі речі, як "Слово" Іларіона або "Слово о полку Ігоревім", зостануться назавше коштовними і дивними пам'ятками. Те ж саме треба сказати і про забутки матеріальної культури: такі зразки пластики, як Київська Софія з її дивними мозаїками, різьбами, побутовими фресками, мають цікавість з погляду артистичного не тільки для нас. Побут народний розвивається, приймає більш ріжноманітний характер, з'являються скарги на розкіш та примхи багатих. Деякі переховані речі, напр[иклад], з убрання, визначаються великим смаком, розкішшю й майстерною роботою.

Я задержався коло сфери культурної яко менше відомої. Устрій громадський в княжій Русі так же значно вже розвинений, диференцирований; елементи громадського устрою вступають поміж себе в ріжні характерні комбінації, і через те устрій ріжних земель прибирає одмінні, характеристичні форми. Простора держава, одна з найбільших, побудована остаточно в кінці Х в., в XI переходить в форму, яку, за Костомаровим, часто тепер звемо федерацією, федерацію *sui generis* тільки, де окремість і автономія земель

¹ "Іпат[ська] л[ітопись]", с. 513. ("О лествъ зла есть! якоже Омиръ пишеть, до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто въ нѣй ходитъ, конѣць золь приметь: о злѣе зла зло есть" — такого в Гомера нема, скільки мені відомо). Посланіє Кліма в вид[анні] Лопарева — с. 13, в вид[анні] Никольського — с. 104.

лучилась з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою. В оповіданнях літописних при нагоді випливають афоризми, вирази, що натякають на довгим часом вироблені, стали принципи в відносинах державних. Дивлячися на побут, громадський устрій, культуру XI—XII в. зверху, можна було б сподіватись широкого розвитку, дальшого поступу, нових, вищих і оригінальних форм, і того всього нема. Намість того рухлявого, барвистого життя западає якась пільма, мовчання, і коли розходиться та темрява, виступає побут, життя, устрій громадський — одмінні. Але і ці нові форми середнього, перехідного часу не встигли ще розвинути, як їх зносять бурі народного руху, і витворюються ніби цілком нові форми. Від старого устрою громадського, від давнього культурного стану позостаються лише сліди, уломки...

Колись складала все на князівські усобиці, на татарщину, на утиски. Усобиці, справді, в значній мірі тамували, утрудняли вільний поступ громадський і культурний; татарщина хитнула княжий устрій державний і наробила руїни; утиски і різні пригоди знищили силу пам'яток нашого давнього письменства і тим утруднили, ба вчасі одібрали можливість зрозуміти дійсне становище громадське й духове минулих часів. Але причини головні лежали глибше, в основі громадського й політичного устрою нашого краю.

Історія застає його в формах вже більш-менш укінчених. Процес збирання руських земель до одного комплексу державного вже кінчався; у внутрішньому устрої князівська власть, оперта на дружину, стала головною воєю громадського життя; князівська дружина й громада земська, хоч не відділені непереступно, зазначилися виразно; система урядування усталилася міцно. Про генезу того устрою за браком відомостей можемо тільки більш або менш правдоподібно гадати. Мало помагає нам в тім наша "Повість про початок Русі", хоч її відомості приймалися, часто і досі приймаються, *bona fide*. Ближчі студії доводять, що ця "Повість" — тільки гіпотеза, наукова, як на той час, але нещаслива. Книжник XI в., що укладав її, мав так же мало певних відомостей про процес витворення держави руської, як і ми, ще менше, і його оповідання так само повинні підлягати історичній критиці, як і перекази легендарного часу історії римської.

Але, не входячи в те питання, ми застановимось коло того *status praesens* нашого народу, який показують нам наші джерела.

Лад державний складається з двох головних чинників: князя з дружиною — і громади. В політичній житті головну роль має перший елемент. Заступництво громади існує, і ніхто не відмовляє йому права участі в справах політичних, але воно усунулося на другий план, і виступлення громади стало вже чимсь надзвичайним. Звичайний ряд лежить в руках князя і його дружини. Сей елемент опирається в значній мірі на боярство земське —

купецкий патриціат і властительство земське; їх інтереси солідаризують з князівсько-дружинним устроєм, вони входять в княжу дружину, оточують князя, і князь стереже їх інтереси, як то дає себе знати і в праводавстві.

Сі верхні верстви — князі, дружина, боярство — ведуть переважно політичну й культурну роботу в Давній Русі. Вони складають ту простору державу й заходжуються коло її утримання; вони держать в своїх руках ту широку торгівлю і дають рух промислу й штуці; в сі сфери найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, письменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу.

Народна ж маса здебільшого зоставалась чужою для сього руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були їй здебільшого несимпатичні, витворення широкої держави накладало на неї тільки більші тягарі податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжіла над нею; загранична торгівля, штука, нові промисли були не для народу; він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і його обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр, як то зауважив в своїм "Правилі" митр[ополит] Іоанн¹, і тримався дідівських звичаїв; монастирі, церкви, освіта концентрувалися переважно по самих більших містах. Самі ті верстви верхні, цілий той устрій державний були народній масі з багатьох поглядів противні. На лихо, в старім письменстві майже виключно заховалися думки, життя тих верхніх верств. Ми так мало знаємо, як жив народ, чого він прагнув, яким горем болів. Ті всі княжі усобиці, поставлення князів і єпископів, далекі заграничні походи, всі злоби дня, що заповняють сторінки наших старих літописів, цікавили, забирали тільки дуже невелику частину громади, були справді, в значній частині, лише шумовиною, що пліла глибоким і тихим потоком. В витійствах давнього книжника, що, як бджола, звідусіль збирав примовки і апотеги, ненароком і цілком не до речі, прорвався голос, крик тієї народної маси, що так ріжнить з цілим дружинним світоглядом того утвору: "Не май собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо його тивун, мов вогонь, трутом накритий, а його рядовичі (урядники), мов іскри: хоч би огню остерігся, та від іскри не встерешся, щоб не попалити собі одежі"².

Так було не тільки в нас, що устрій державний будовано, нову культуру плекано й ширено заходами громадської меншості, верхніх верств, незалежно або й просто навпереки жаданням або інтересам мас громадських. Але як подекуди тих верхніх верств вистарчало на те на цілі ряди віків, у нас сі верстви здалися для того заслабі. Вся та культура, той лад державно-гро-

¹ "Правило" у Макарія, "Ист[ория] рус[ской] церкви", II, с. 376.

² "Слово Даниила Заточника", вид[ав] за всіма редакціями Шляпкін, с. 16—17.

мадський стояв дуже хистко. Тому було багато причин, зазначимо лише кілька видатніших.

Перш за все у нас князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народну, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зоставався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздавання земель князем дружині ми не знаходимо; се не було загострено *de jure*, лише фактично так зложилося. Дружина відбирала своє удержання від князя — грішми чи натураліями, із особою його безпосередньо була зв'язана. Вона не могла існувати *an und für sich*, не могла виступити яко самостійний, сталий стан, і до громади мала відносини в основі тільки через особу князя. Інакше було тільки в Галичині, де дружина через історичні обставини злилася цілком з земським боярством, але й тут вона не здобула собі міцного ґрунту в громаді. До того число дружини не було ніколи дуже значне (і то залежало також від способу удержання), а з утворенням тієї великої держави руської розтеклася та дружина по її простору. Тільки подекуди вона могла знайти собі й тут таку підпору в місцевих верствах вищих, яку мала в земським боярстві київським, подекуди ж се земське боярство ставало в опозиції до неї (найгостріше се виявилось в Новгороді Вел[икім], де, власне, як ніде, було зазначено різко демаркаційну лінію між боярством земським і княжою дружиною). По інших землях, менш культурних, боярство земське вже через свою незначність не могло княжо-дружинного елементу значно піддержати. Тим часом дружина сама слабшала. Князі взагалі біднішають в протязі того періоду й можуть держати все меншу дружину. Се примушувало їх раз по раз шукати підпори в громаді, що дальше — то більше, тим більше, що обставини конечно того вимагали: неустанна боротьба за столи задля браку якоїсь ясної системи спадкоємства і переходу столів, яку давали хоч би феодальні кодекси західні, з другого боку — также неустанна боротьба з ордами степовими. Під впливом сих і інших обставин ріжним чином комбінуються громадські відносини в поодиноких землях, але взагалі спиняється дальший розвиток князівської власті, князівсько-дружинного елементу; громада прибирає більший вплив, більшу участь в справах політичних.

Але се не веде до з'єднання тих двох основних елементів нашого політично-громадського устрою; вони стоять один проти одного, то входячи в колізії, то сходячись в якомусь *modus vivendi*, але завше окремі. Князівсько-дружинний устрій, як раніше, лежав тягарем над народом; участь громади в справах політичних зостається чимсь надзвичайним, навіть в землях з більше розвиненим впливом громади, як-от в Київщині, а принципом *de*

pobis non sine nobis також живо була перейнята громада наша, як і громади західні.

Се все споводувало той кризис, який переживає не одночасно, не одним способом вся Русь. На лихо, так мало маємо відомостей з тих часів. Тільки в світлі цілого розвитку історії Русі, тільки з тими аналогіями, які дає пізніше життя її, можна собі в якійсь мірі їх уяснити.

Як дивно може виглядати на перший погляд та роля пасивна громад в усобицях княжих; те становисько народу при наході татарським, коли громади подекуди воліли ліпше "орати пшеницю й просо" татарам, аніж коритися королю руському, і гинули, не хочачи йому піддатись. Як дивним здається таке легке, без загального народного опору, забрання Київщини Гедиміном, Коріатовичами Поділля, Галичини Казимиром. Ми можем зрозуміти ці факти тільки відкинувши звичайну, чисто політичну вихідну точку в історичних розвідках. Взагалі можна сказати, що народну масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньої політики. Що ж доперва руська громада, так перейнята духом демократизму, рівноправності, самовладності! Раз громада чула на собі утиск, кривду, їй мало значило то, хто її тиснув, той чи сей, свій чи чужий; вона мало вважала на переміну зверхності, аби заховані були її громадські і економічні інтереси. Виходячи з сього, зрозуміємо, чому ті ж громади, що таку симпатію показували князям, до громади прихильним, вважливим до голосу й жадання громадського, так індиферентно приймали інших князів, їх вступи й упадки. Зрозуміємо, чому самі страшні війни народні повставали у нас на ґрунті переважно громадсько-економічним і закрашувались тільки ідеями національними та релігійними, а так мало робили на громаду вражіння такі важні факти, як унія Люблінська або скасування гетьманщини.

Тому кілька років я поставив гіпотезу, що в Київщині князівсько-дружинний устрій упав зараз по татарським наході, що громади, скориставшись з тієї паніки, яку навели татари, скинули з себе зверхність князівську, увійшли в безпосередні відносини до татар і таким чином придбали собі автономію. Дальші студії затвердили мене в переконанні, що ця гіпотеза найбільше відповідає всьому тому, що ми знаємо за ті часи. Таким чином в Київщині, в тій початковій Русі, в тім гнізді державного устрою й давньої культури Русі, сей устрій раніш від усіх захопив кризис. Рівночасно мала упасти й культура, яку плекали верхні верстви суспільності: вони також біднішали, і остаточно на їх найтяжче відбився нахід татарський. Що було за Дніпром — трудно сказати; південна половина Задніпрянщини бодай чи не пішла дорогою Київщини; князівсько-дружинному устрою ще трудніше було тут задержатись: татарщина дамокловим мечем завше висіла над тим краєм. В Чернігівщині північній і в західній Русі — на захід від Случі і верхнього Дністра — старий устрій задержався, хоть і змодифікований.

З переходом під зверхність Польщі й Литви, в тих західних краях на основі того старого устрою розвиваються нові форми громадських відносин, найголовніше — під впливом нового фактора, невідомого доти на Русі — посідання земського з обов'язком служби. Сі нові форми також мало задовольнили громаду, як і старий лад громадський. І от на тій же старій Київщині вдруге повстають народні маси — проти устрою шляхетського, що й тут став коренитись і розповсюджуватись, вдруге — на очах історії нашої — маси пробують запровадити лад громадський, відповідний своїм жаданням, своїм ідеалам рівноправності і автономії.

Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі, як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначиться єдність, сей зв'язок, і заступить механічне сполучення окремих періодів. Народ, маса народна зв'язує їх в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками — єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали — єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підупадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загальнонародного.

Відповідно цим принципам і в давній нашій історії ми завше повинні мати своєю вихідною точкою народну масу. Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однак се не перешкоджає йому бути тою головною віссю, з якою ми повинні координувати свої висліди. Студіюючи політично-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вияснити, оскільки відповідав він потребам народним і яке значіння й вплив мав на народну масу. Вислідити по змозі участь народу в політичній житті і його відносини до політичних обставин. Се будуть головні точки, до яких мають вести наші студії. Зверхня політична історія буде нам тільки стежкою до розуміння внутрішньої, а в сій останній, скільки можливо, ми повинні висліджувати те, що належить безпосередньо до народу. Подібно тому — і в сфері культурній.

Звичайно, там, де джерела дають матеріал дуже бідний, мусимо задовольнятися тим, що можна знати, коли не можемо знати більше, але висловлений принцип з того не тратить свого значіння, даючи нам критерій, на що повинні ми звернути особливу увагу.

Я мав зазначити коротко, як то було можливо на протягу кількадесяти минут, головні моменти в давній нашій історії, що вимагають особливої уваги, і свою вихідну точку в вислідах історичних. Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, що мають охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*. Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип — *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна. *Πάντα δοχιάζετε!* Наука — се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках — слухачах — якнайбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й мое слово нехитре.

КОМЕНТАРІ

Розділ I. ІСТОРИОСОФСЬКІ СТАТТІ

**Вступний виклад з давньої історії Русі,
виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.**

Вперше надруковано у журналі: Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — ЗНТШ). — 1894. — Т. IV. — С. 140–150. Підпис: М. Грушевський.

Передруковано у львівській газеті: Діло. — 1894. — Ч. 228. — С. 1–2; Ч. 229. — С. 1–2; Ч. 230. — С. 1–2.

Подається за першою публікацією.

sui generis (лат.) — свого роду, своєрідна

bona fide (лат.) — тут: довірливо, на віру

status praesens (лат.) — тут: реальний стан

de jure (лат.) — законодавчо (формально)

an und für sich (нім.) — сама собою

modus vivendi (лат.) — спосіб життя, життєвий уклад (тут: співжиття, стосунки)

de nobis non sine nobis (лат.) — досл.: “про нас не без нас”, тобто проблемою участі у вирішенні важливих справ

viribus unitis (лат.) — спільними зусиллями

nemini credere (лат.) — нікому не довіряти

Πάντα δοχίμαζετε! (гр.) — Пробуйте все!

juratio in verba magistri (лат.) — довіра до слів учителя

Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства

Вперше надруковано у книзі: Статті по славяноведенню. — Вип. I. — СПб., 1904. — С. 298–304. Підпис: Мих. Грушевський. Є окремі відбитки (7 с.). Наступного року в Літературно-науковому віснику (далі — ЛНВ) з'явилась рецензія В. Гнатюка (1905. — Т. XXIX. — Кн. II. — С. 142–143).

У 1964 р. стаття була передрукована Б. Кравцівим у книзі: Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 11–24.

У 1965 і 1966 рр. стаття двічі виходила англійською мовою (The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a National Organization of the

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	5
ВІД ВИДАВНИЦТВА	12
<i>Павло Сохань</i> . ТВОРЧА СПАДЩИНА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ	14
<i>Ігор Гирич</i> . ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	47
Розділ I. ІСТОРИОСОФСЬКІ СТАТТІ	63
Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.	65
Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	75
Спірні питання староруської етнографії	83
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи	100
Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТАТТІ	109
Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу	111
Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції "Діла") ---	117
Нова "пря" про українсько-руську книжну мову	123
Листи з-над Полтви:	129
<i>Лист перший</i>	129
<i>Лист другий</i>	142
<i>Лист третій</i>	161
Наукове товариство імені Шевченка	188
Улиця Шевченка у Львові	202
Друга руська артистична вистава у Львові	204
На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) ---	208
Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	217
В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка	220
Друга вистава образів Ів[ана] Труша	223
Олександр Кониський. 18(30)/VIII 1836–29/XI (11/XII) 1900 ---	227
В справі "Академічного дому"	234
250 літ	236

Що зробити з "Академічним фондом"?	241
Гуцульська вистава	244
Українсько-руські наукові курси	246
Безглузда національна політика Росії	256
Що ж далі? (В справі руських гімназій)	258
В справі руських шкіл і руського театру	262
Меморіал Петербурзької академії в справі свободи української мови в Росії	270
Не даймося!	274
Академічний дім	277
Українські кафедри	279
Ювілей Вол[одимира] Антоновича	281
До наших читачів в Галичині	282
З біжучої хвилі	284

Розділ III. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ. СТАТТІ

Й ЗАМІТКИ НА ТЕМИ ДНЯ 1905–1906 років"	289
[Передмова]	291
Українство і питання дня в Росії	293
Конституційне питання і українство в Росії	301
На руїнах	313
Дорогою віків	321
Перші кроки	323
"Самоотверженні малороссиян"	329
Польсько-українські мотиви	335
Новий кордон	344
У українських послів російської Думи	348
З Державної Думи. З вражень і помічень	353
Дума і національне питання	359
Аграрне питання	364
Після Думи	369
Перша річниця російської конституції	373
Галичина і Україна	376

Розділ IV. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "ВИЗВОЛЕННЯ РОСІЇ

І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ"	383
Передмова	385
Проти течії	389
"Наступного дня"	393
Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті	397
Єдність чи розпад [Росії]?	405
Національне питання й автономія	413
Про зрілість і незрілість	421

Наші вимоги	425
Фрази і факти	429
Рівною мірою	434
На злобу дня	436
Неймовірно	438
Ганебній пам'яті!..	441
Український П'ємонт	444
Питання дня (Аграрні перспективи)	448
Національні моменти в аграрному питанні	453
Кінець гетто!	456
Справа українських катедр і наші наукові потреби	458
Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)	485
Розбурхане муравлисько	528
За український маслак (В справі Холмщини)	536
КОМЕНТАРІ	545
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	574
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	580